O‘ZBEKISTONDA SOVET DAVRIDA SAVDO SOHASINING DAVLAT TOMONIDAN NAZORAT QILINISHI

Amirov Elbek

QarDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda sovet davrida savdo sohasining shakllanishi, boshqaruv tizimi va rivojlanish bosqichlari tarixiy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Unda 1920–1980-yillar oralig‘ida davlat, kooperativ va xususiy savdo tarmoqlarining o‘zgarish dinamikasi, xususiy savdoning cheklanib, davlat monopoliyasi hamda kartochka tizimining joriy etilishi tahlil qilingan. Shuningdek, rasman rejali iqtisodiyot sharoitida ham qonuniy va norasmiy bozor munosabatlarining saqlanib qolishi hamda tovar taqchilligi davrida ularning aholi ijtimoiy turmush tarzidagi o‘rni ochib berilgan. Maqolada savdo boshqaruvi organlarining tashkil topish tarixi va direktiv rejalashtirish, narxlarni qat’iy nazorat qilish kabi ma’muriy boshqaruv usullari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: sovet davri savdosi, davlat monopoliyasi, kooperativ savdo, kartochka tizimi, tovar taqchilligi, direktiv rejalashtirish.

Аннотация. В данной статье в историко-аналитическом аспекте освещаются становление, система управления и этапы развития сферы торговли в Узбекистане в советский период. Проанализирована динамика изменений государственных, кооперативных и частных торговых сетей в 1920–1980-е годы, ограничение частной торговли, установление государственной монополии и введение карточной системы. Также раскрывается сохранение легальных и неформальных рыночных отношений в условиях официально плановой экономики и их роль в социальном образе жизни населения в периоды товарного дефицита. В статье изложена история создания органов управления торговлей и описаны такие административные методы управления, как директивное планирование и строгий контроль цен.

Ключевые слова: торговля советского периода, государственная монополия, кооперативная торговля, карточная система, товарный дефицит, директивное планирование.

Abstract. This article examines the formation, management system, and

developmental stages of the trade sector in Uzbekistan during the Soviet period from a historical and analytical perspective. It analyzes the dynamics of changes in state, cooperative, and private trade networks between the 1920s and 1980s, the restriction of private trade, the establishment of a state monopoly, and the introduction of the rationing system. Furthermore, it highlights the persistence of both legal and informal market relations within an officially planned economy and their role in the social lifestyle of the population during periods of commodity shortages. The article outlines the history of trade management bodies and describes administrative management methods such as directive planning and strict price control.

Keywords: Soviet-era trade, state monopoly, cooperative trade, rationing system, commodity shortage, directive planning.

Sovetlarning hokimiyat tepasiga kelishi siyosiy muammolar bilan birga iqtisodiy muammolarni ham keskinlashtirib, uning inqiroziga sabab bo‘ldi. Asosiy iqtisodiy muammolardan biri mamlakat aholisini oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash tizimini yaratish muammosiga aylandi.

Savdoni davlat tomonidan tartibga solish iqtisodiyotda davlat ishtirokining bir shakli bo‘lib, resurslarni taqsimlash, aylanish va iste’mol qilishga ta’sir qiladi. Bu xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga davlat aralashuvi chegaralarini normativ belgilashni, savdo obyektlarini markazlashtirilgan boshqarishni, islohotlarga tizimli yondashuvlarni va to‘lov tizimlari va narxlar orqali savdo korxonalari foydasining bir qismini tortib olish orqali bozor ta’sirini o‘z ichiga oladi. Har qanday davlatda boshqaruv mexanizmini huquqiy rasmiylashtirish huquqiy asosda amalga oshiriladi. Huquqiy normalar bozor ishtirokchilari faoliyatini tartibga soladi va ularning qonuniy manfaatlarini himoya qiladi. Bundan tashqari, qonun har qanday hukumat o‘zining mo‘ljallangan iqtisodiy siyosatini amalga oshirish uchun faol foydalanadigan muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Biroq, huquqiy tizimlar alohida mamlakatlarda turlicha ishlaydi va hatto bitta mamlakat ichida ham ma’lum tarixiy davrlarga xos xususiyatlarni aniqlash mumkin. Turli mamlakatlar tajribasi urush natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy beqarorlik, urushdan keyingi qayta qurish zarurati va iqtisodiy inqirozlar davrida davlatning iqtisodiyotga aralashuvining

eng yuqori cho‘qqisi qayd etiladi.

Shu bois, bugun soha rivoji o‘z o‘rnida uning kechagi tarixi va ushbu sohaga yondashuvni o‘rganish va ulardan xulosa chiqarish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Sovetlarning hokimiyat tepasiga kelishi siyosiy muammolar bilan birga iqtisodiy muammolarni keltirib chiqardi. Asosiy iqtisodiy muammolardan biri mamlakat aholisini oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash tizimini yaratish va bunda savdoning roli masalasi bo‘ldi.

O‘zbekistonda sovet davrida savdo sohasining rivojlanishi bir necha tarixiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi va ular markazlashgan boshqaruv tizimi bilan uzviy bog‘liq holda kechgan. 1920-yillarda boshqaruv organlari shakllanib, davlat, kooperativ va xususiy savdo tarmoqlari faoliyat yuritgan bo‘lsa, 1930–1940-yillarda xususiy savdo keskin cheklandi, davlat monopoliyasi o‘rnatildi va ayrim davrlarda kartochka tizimi joriy etildi. 1950–1980-yillarda esa davlat savdosining roli yanada kuchaytirildi, boshqaruv tizimi samaradorligini oshirish maqsadida KPSS Markaziy Qo‘mitasi qarorlari asosida islohotlarga urinishlar qilindi, biroq bu davrda tovar tanqisligi tobora chuqurlashdi.

Sovet iqtisodiyoti rasman bozorsiz deb hisoblansa-da, amalda bozor - ham qonuniy, ham noqonuniy shakllarda - saqlanib qoldi va aholining kundalik ijtimoiy turmush tarzida muhim o‘rin tutdi. Ayniqsa, tovar inqirozi kuchaygan paytlarda bozorning bu ahamiyati yanada ortdi.

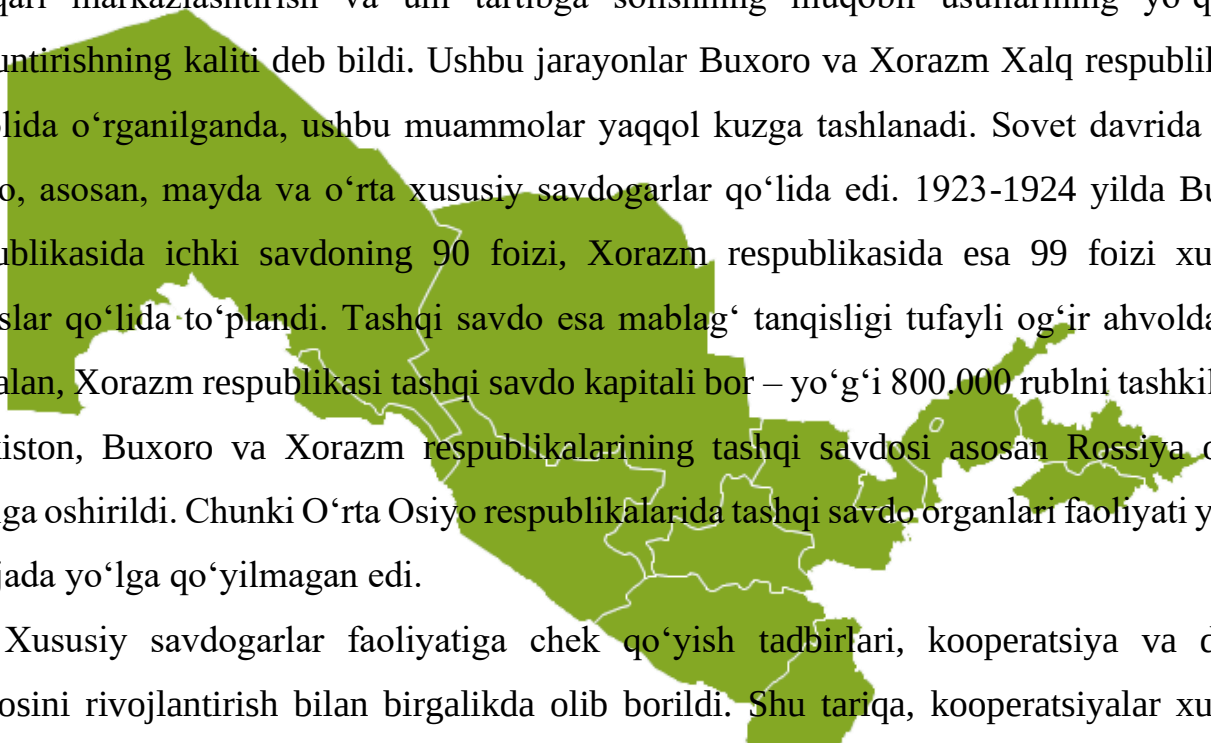
Sohadagi boshqaruv dastlab Savdo xalq komissarligi va tegishli tuzilmalar orqali amalga oshirildi. Xususan, 1920 yil martda Turkiston Oziq-ovqat komissarligi tuzildi, o‘sha yilning 13 avgustida Toshkentdagi Markaziy ishchi kooperativi negizida Turkiston iste’mol kooperatsiyasining o‘lka markazi – “Turksoyuz” tashkil etildi. 1922 yilda Turk ASSR Ichki savdo komissarligi vujudga keldi. 1924 yil 23 dekabrda Turkiston Revkomining qarori bilan “Turksavdo” (“Турктопг”) negizida keng iste’mol tovarlari bilan ulgurji va chakana savdo qiluvchi O‘zbekiston davlat tresti – “O‘zbeksavdo” tashkil etildi. 1930 yil 21 noyabrda esa ichki savdo sohasida O‘zSSR Xalq savdo komissarligi (“Наркомторг”) qayta tashkil etildi.

Ushbu tizimda boshqaruv direktiv rejalashtirish, tovar zaxiralarini markazlashgan holda taqsimlash, narxlarni qat’iy nazorat qilish hamda davlat do‘konlari va kooperativlari

tarmog‘ini kengaytirish orqali amalga oshirildi.

Bu davrda markazlashtirilgan taqsimot mavjud edi. Harbiy kommunizmining oziq-ovqat solig‘i tizimi va o‘rnatilgan savdo monopoliyasi orqali olib borgan siyosati markazlashtirilgan davlat taqsimotini zo‘rg‘a ta’minladi. Biroq, bu asosan mamlakat aholisining aksariyati - dehqonlar orasida norozilikka sabab bo‘ldi.

1920-yillarning oxiridan boshlab Sovet jamiyatining butun hayoti iqtisodiyotning kuchayib borayotgan mafkuraviy ta’sir fonida rivojlandi. Ko‘pgina tarixchilar buni haddan tashqari markazlashtirish va uni tartibga solishning muqobil usullarining yo‘qligini tushuntirishning kaliti deb bildi. Ushbu jarayonlar Buxoro va Xorazm Xalq respublikalari misolida o‘rganilganda, ushbu muammolar yaqqol kuzga tashlanadi. Sovet davrida ichki savdo, asosan, mayda va o‘rta xususiy savdogarlar qo‘lida edi. 1923-1924 yilda Buxoro respublikasida ichki savdoning 90 foizi, Xorazm respublikasida esa 99 foizi xususiy shaxslar qo‘lida to‘plandi. Tashqi savdo esa mablag‘ tanqisligi tufayli og‘ir ahvolda edi. Masalan, Xorazm respublikasi tashqi savdo kapitali bor – yo‘g‘i 800.000 rublni tashkil etdi. Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarining tashqi savdosi asosan Rossiya orqali amalga oshirildi. Chunki O‘rta Osiyo respublikalarida tashqi savdo organlari faoliyati yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan edi.

Xususiy savdogarlar faoliyatiga chek qo‘yish tadbirlari, kooperatsiya va davlat savdosini rivojlantirish bilan birgalikda olib borildi. Shu tariqa, kooperatsiyalar xususiy savdo ishlarini to‘la o‘z qo‘liga olishga harakat qildi. Kooperatsiyalarga imtiyoz va kreditlar berildi. 1924 yil Buxoro ichki savdosida davlat savdosiga qarshli 12 ta bo‘lim va 15 ta kooperatsiya ishlab turdi.

Mustamlaka davrida savdo boshqaruvi tarixi qat’iy markazlashtirish, Yangi iqtisodiy siyosatdan (YaIS) davlat monopoliyasiga o‘tish (1930-yillar), rejali resurslarni taqsimlash va tovarlar tanqisligi bilan tavsiflangan.

1917 yilgi ro‘yxatga olish ma’lumotlariga ko‘ra, Turkistonda 475 ta savdo-bozor tumani hisobga olingan bo‘lib, shundan 312 tasi hozirgi O‘zbekiston hududida joylashgan edi.

Turkistonda korxonalarni davlat ixtiyoriga o‘tkazish jarayoni Markaziy Rossiyaga

qaraganda ancha faolroq kechdi. Masalan, agar u yerda 1918 yilning o‘rtalarigacha barcha sanoat korxonalarining faqat 11 foizi davlat qo‘lida bo‘lgan bo‘lsa, Turkiston o‘lkasida xuddi shu vaqtda korxonalarning 47 foizidan ortig‘i davlat tasarrufida edi.

1918 yil iyun oyida Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari Kengashi (XKK) huzuridagi oziq-ovqat bo‘limi negizida O‘lka oziq-ovqat direktoriyasi tashkil etildi. U 1919 yil dekabr oyida Turkiston ASSR Oziq-ovqat xalq komissarligi deb qayta nomlandi. Ushbu tashkilot oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash va taqsimlash sohasida favqulodda huquqlar (vakolatlar) bilan ta’minlandi.

Xususiy ulgurji va ulgurji-chakana savdo tugatildi, ammo mayda chakana tarmoqlar orqali savdo qilish davlat nazorati ostida saqlanib qoldi. Davlat tomonidan xususiy shaxslarga savdo qilish huquqi uchun berilgan ruxsatnomalar bunga dalildir. Masalan, 1917 yil oktyabrdan 1919 yil iyulgacha Toshkent Sovdepi (Sovetlar kengashi) tomonidan xususiy shaxslarga savdo qilish huquqini beruvchi 9259 ta guvohnoma berilgan.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) 1921-yil mart oyida RCP(b)ning X s’ezdida e’lon qilindi. Shaharda xususiy korxonalar asosan yengil sanoatda faoliyat yuritgan. Ular ishchi kuchining 11 foizini ish bilan ta’minlagan va tovarlarning 45 foizini ishlab chiqargan. Qimmat restoranlar qayta ochildi, ko‘chalarda zamonaviy kiyingan odamlar paydo bo‘ldi va yumshoq musiqa yangradi. Yangi boylar - NEPmenlar - o‘z boyliklaridan ochiqchasiga foydalanishlari mumkin edi. Turkistonda bu davrda xususiy sektor chakana savdo korxonalarining taxminan 9/10 qismi va chakana savdo aylanmasining yarmidan ko‘piga egalik qildi.

Dehqonlar ortiqcha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ochiq bozorda sotishlari mumkin edi. Bir necha yil ichida bolsheviklar xususiy tadbirkorlikni qonuniylashtirish va oktyabr to‘ntarishidan oldingi eski yarmarkalarni qayta tiklashga qaratilgan bir qator liberal islohotlarni amalga oshirdilar. Xususiy shaxslarga yigirmatagacha ishchi yollash sharti bilan yollangan ishchilarni yollashga ruxsat berilgan edi. Bu “xususiy tadbirkorlar” asosan kiyim-kechak va poyabzal ishlab chiqarish, attorlik buyumlari, un va don mahsulotlarini maydalash bilan shug‘ullanishgan. Yangi iqtisodiy siyosatning joriy etilishi mamlakatda savdoni rag‘batlantirdi va mahsulotlarni butun mamlakat bo‘ylab taqsimlashni rejalashtirish

imkonini berdi. Ommaviy rejalashtirish boshlanganida, xususiy mulkchilikka qarshi bir vaqtning o‘zida qatag‘on qilinib, NEPning mohiyati amalda yo‘q qilinganida, vaziyat keskin yomonlashdi. Markazlashtirilgan rejalarni tuzayotganda, hukumat ularni amalga oshira olmadi, bu esa aholining barcha zarur narsalar bilan ta’minlanishining keskin pasayishiga olib keldi.

Qonuniy jihatdan NEP 1931-yil 11-oktabrda SSSRda xususiy savdoni butunlay ta’qiqlovchi dekret qabul qilinganda tugadi. Xususiy tadbirkorlar sinf sifatida mavjud bo‘lishdan to‘xtadi, faoliyatini davom ettirganlar esa qatag‘onga uchradilar. Jinoiy qonunchilik keskin kuchaytirildi. Xususan, chayqovchilik, asosan har qanday xususiy savdo uchun jinoiy jazolar joriy etildi.

1931 yilda chakana savdoda xususiy sektor bor-yo‘g‘i 9,9 foizni egalladi, 1932 yilda esa uning hissasiga atigi 3,1 foiz to‘g‘ri keldi. 1933 yildan boshlab xususiy savdo amalda o‘z faoliyatini to‘xtatdi. O‘zSSR Xalq Komissarlari Kengashining 1932 yil mayidagi “Sovet savdosini avj oldirish to‘g‘risida”gi qarori e’lon qilindi.

Rejalashtirish ko‘pincha byurokratik betartiblikka aylanib ketardi. Mamlakatning bir chekkasidan ikkinchi chetiga haqiqiy egasi bo‘lmagan holda tovarlarning katta miqdorda jo‘natilishi, transportning yomonligi va yetarli saqlash joylarining yo‘qligi bilan birga, o‘g‘irlik va buzilishdan juda katta yo‘qotishlarga olib keldi. Bularning barchasi iqtisodiyot milliylashtirilgan sari markaziy idoralar o‘z qo‘llarida juda ko‘p miqdordagi tovarlarni (davlat sanoati, kooperativ hunarmandlar va davlat xo‘jaliklari mahsulotlari, kollektivlashtirish jarayonida esa kolxoz xo‘jaliklari mahsulotlari) jamlaganiga qaramay, ular hatto sanoatning yetakchilarini ham ta’minlay olmaganliklarini anglatdi.

Bozor rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi odamlarning g‘ayrati va tadbirkorligi edi va dekretlar shunchaki bu faoliyatning bir qismini qonuniylashtirdi. Ochlik davrida odamlarning harakatlari ko‘pincha foyda olish ochko‘zligidan ko‘ra hayotga chanqoqlik bilan boshqarilardi, garchi ikkinchisi ham mavjud bo‘lsa ham. 1930-yillarning birinchi yarmidagi bozor tarixi asosan insoniyatning omon qolish strategiyalari tarixidir.

Sotsializm davrida savdo rivojlanishini obektiv tadqiq qilish kommunistik rejimning mafkuraviy tamoyillari - savdoni ishlab chiqarishga bo‘ysunadigan milliy iqtisodiyotning

bir tarmog‘i sifatida ko‘rish bilan cheklandi. Tovarlarni taqsimlash va kundalik hayot tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy tarix masalalarini o‘rganish sovet tarixiy adabiyotida taqiqlangan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Народное хозяйство Туркестана. – 1919. – № 21. – С. 4.
2. Статистический ежегодник 1917–1923 гг. Т. 2. – Ташкент, 1924. – С. 310–314.
3. Туркестанская правда. – 1924. – 30 апреля (№ 97).
4. Туркестанская правда. – 1924. – 31 марта (№ 71).
5. Ульмасов А. Национализация промышленности в Туркестане. – Ташкент, 1960. – С. 78.

